

3-mavzu: O`zbek xalqining etnogenezi va etnik tarixiga oid eng muhim manbalar.

Reja:

1. Etnogenez va etnik tarix.
2. Etnografiyaning muhim manbalari.
3. O`rta Osiyo xalqlarining eng qadimgi tarixiga oid manbalar.

Etnogenez (yunoncha ethnos - xalq va genesis - tug`ilishi, kelib chiqish; ingl.- ethnogenesis; nem. - Ethnogenese) — etnosning kelib chiqishidir. Tarix fanidagi mavjud ilmiy metodologik ishlanmaga ko`ra etnogenez deb ilgaridan mavjud bo`lgan bir necha etnik komponentlar asosida yangi etnos elatning vujudga kelishiga aytiladi. «Etnogenez» tushunchasini fanga ilk marotaba XX asrning 20-yillarida N.Ya.Marri tomonidan kiritilgan.

Har bir xalqning tarixi uning etnogenez va etnik tarixi bilan uzviy bog`liqdir. Etnogenez va etnik tarix xalq tarixining ma`lum bosqichlarida vujudga kelib, ma`lum bir etnosning elat, xalq bo`lib shakllanishiga qadar davom etadigan tarixiy va etnomadaniy jarayondir. Odatda biror bir xalqning etnogenezini, uning etnik qatlamlari tarkibini aniqlamay turib, u xalq haqida, u tarkib topgan hudud va uning davlatchiligi to`g`risida biror ilmiy tasavvur yaratish mumkin emas.

Akademik olim K.Shoniyozevning mulohazalariga ko`ra, etnogenez jarayonida etnosni belgilovchi *hududiy, til va etnomadaniy birlik, ijtimoiy-iqtisodiy va xo`jalik, etnik nom(etnonim) hamda o`zlikni anglash birligi, siyosiy uyushma birligi, din umumiyliigi* va boshqa qator etnik alomatlar muhim ahamiyat kasb etadi¹. Ushbu etnik alomatlar va belgilarning barchasi sodir bo`lgandagina etnos-xalq shakllanadi, ya`ni etnogenez jarayoni yakunlanadi. Ammo amalda bu etnik alomatlar barchasi etnogenez jarayonida, ya`ni muayyan bir vaqtda hozir bo`lishi yoki bir davrda muhim ahamiyat kasb etishi mumkin bo`lmagan. Jumladan, ma`lum bir xalqning tashkil topishida til birligi bosh rol o`ynagan bo`lsa, ikkinchi bir elatning shakllanish jarayonida xo`jalik, uchinchisida esa moddiy madaniyat yetakchi belgi bo`lgan. Bu borada akademik A.Asqarov etnik alomatlarni etnosga xos etnik belgilar va omillar deb yuritadi va etnosni uyushtiruvchi mazkur zaruriy ijtimoiy, iqtisodiy va siyosiy omillar hamda etnik belgilarga *hududiy birlik, ijtimoiy-iqtisodiy xo`jalik birligi, etnomadaniy birlik, til birligi, etnik nom birligi, o`zlikni anglash birligi va nihoyat siyosiy uyushma (politicheskaya kontsalidatsiya)*larni kiritadi. Olim etnik alomatlar alohida olingan qisqa bir davrda yuz bermaydi, balki uzoq davom yetgan etnogenetik jarayon davomida birin-ketin tarkib topib boradi, deb ta`kidlaydi.

Maxsus ilmiy adabiyotlarda ko`rsatilishicha, etnogenez jarayonining ikki usuli mavjud. 1). Tub yerli (avtohton) etnik komponentlarning o`zaro yaqinlashuvi,

¹ Shoniyozev K. O`zbek xalqining shakllanish jarayoni. – T. 2001

ularning qo`shilib, birgalikda taraqqiy etib borishi; 2). Shakllangan yoki shakllanayotgan etnik birlikka boshqa hududlardan ko`chib kelgan komponentlarning mahalliy aholiga qo`shilishi. Odatda yangi etnosning shakllanishi jarayonida, ya'ni etnogenez bosqichida va undan keyin ham har xil tarixiy hamda ijtimoiy-iqtisodiy sabablarga ko`ra, uning tarkibiga yangi-yangi etnik qatlamlar qo`shilib boradi. Yangi etnos vujudga kelgach, oldingi etnik komponentlar alohida etnik birlik sifatida asta-sekin yo`qolib tarix maydonidan batamom chiqib ketadilar (masalan, saklar, massagetlar, toharlar, va boshqalar) yoki qisman (etnik tarkibi o`zgargan holda) saqlanib qoladilar. Shu o`rinda ta'kidlash joizki, yangi etnik birlikning shakllanish jarayonining oxiriga yetishi bilan ham etnik jarayon to`xtab qolmaydi. Shakllangan etnik birlikka turli davrlarda yangi-yangi komponentlarning ko`shilishi yoki undan ajralib chiqib ketish hollari etnik birlik shakllangandan keyin ham davom etadi. Darhaqiqat, dunyoda hech bir xalq yo`qki, u o`z etnogenez jarayonining ilk bosqichlaridan to millat darajasiga ko`tarilgunicha boshqa etnik qo`shilmalarisiz rivojlangan bo`lsa. Jumladan, o`zbek xalqining etnogenezi bunga yaqqol misoldir. O`zbek xalqi etnogenezining ilk bosqichlaridan to xalq sifatida shakllanib bo`lguniga qadar uning asosiy tarkibini tashkil yetgan avtohton sug`diy-xorazmiy va qadimgi turkiy qatlamlardan tashqari o`ziga turli davrlarda har xil miqdorda mahalliy va tevarak atroflardan kelib qo`shilgan etnik guruhlarni singdirib borgan. Demak, sayyoramizdagi barcha xalqlar kelib chiqishi jihatidan ko`p etnik qatlamlidir.

Etnogenezni tadqiq qilishda (ayniqsa uning dastlabki bosqichlarini) "Etnologiya", etnik antropologiya, arxeologiya, etnolingvistika, folklor materiallarni jalb qilgan holdagi kompleks yondashuvni talab qiladi.

Etnogenezga oid bugungi kunda turli-tuman qarashlar va konsepsiyalar mavjud. Jumladan, ayrim mutaxassislar (L.N.Gumilyov) etnosni biofizik voqelik deb biladilar va shu bois etnogenez tizimini tabiiy jarayonlar bilan bog`liq deb hisoblaydilar. Mazkur konsepsiyaga ko`ra, etnos biosferaning tarkibiy qismi bo`lgani uchun undagi qonuniyatlarga bo`ysunadi, etnogenez esa biosferada sodir bo`ladigan jarayonlarning bir qismi deb hisoblanadi².

Akademik A.Asqarovning fikricha, «har bir xalq tarixi uning etnogenezi va etnik tarixi bilan uzviy bog`liq. Etnogenez va etnik tarix esa tarix fanining bosh masalasidir». Uning yozishicha, xalq tarixining etnogenez qismi uning elat, xalq bo`lib shakllanguniga qadar bo`lgan tarixidan iborat... Qachonki, etnik belgilar va alomatlarining barchasi sodir bo`lganidagina etnos-xalq shakllanishi o`z nihoyasiga yetadi. Shakllangan etnosining bundan keyingi tarixi fanda etnik tarix nomi bilan yuritiladi³. Akademik olimning bunday qarashlari etnogenez va etnik tarix

² Gumilev L.N. Etnogenez i biosfera zemli. -L., 1990.

³ Asqarov A. O`zbek xalqi etnogenez va etnik tarixining ba'zi bir nazariy va ilmiy metodologik asoslari // O`zbekiston tarixi 2002. – №4.

muammosi doirasida “Etnologiya” fanida bildirilgan chuqur mushohadali qarashlardan biri ekanligini ehtirol yetgan holda shuni ham ta’kidlash kerakki, bu borada boshqacha qarashlar ham ilgari surilgan. Jumladan, akademik K.Shoniyozovning fikricha, etnik tarix - o’rganilayotgan xalqning ibtidoiylikdan boshlab, bir qancha tarixiy bosqichlarni o’tib to bizgacha davom qilib kelgan katta davrni qamrab oladi. Boshqacha qilib aytganda etnik tarix tushunchasi etnosning qadimda va ilk o’rta asrlarda mavjud bo’lgan ildizlarini, ularning alohida etnik jamoa (etnik birlik) bo’lib shakllanish davrini hamda etnosning keyingi taraqqiyot tarixini (to millat bo’lib shakllanishiga qadar) o’tgan davrini o’z ichiga oladi. Biroq har ikki muallif ham etnos-xalqning shakllanishi millatni shakllanishiga to’g’ri kelmaydi, degan umumiy xulosaga keladilar. Har ikki muallifning fikricha ham millatning shakllanishi etnogenetik jarayon kabi uzoq davom etadigan tarixiy jarayon bo’lib, millat etnik tarixning eng yuqori cho’qqisi, kamolot bosqichiki, bu bosqichga ko’tarilgan xalqning davlati millat nomi bilan yuritiladi, aniq hududiy chegarada muomalada bo’lgan umumxalq-millat tili davlat tili maqomi darajasiga ko’tariladi, o’zlikni anglash darajasi esa fuqarolarning hayot mazmuniga, kundalik turmush-tarziga aylanadi.

Har bir fan zaruriy bilimlarni jalb yetgan holda aniq tadqiqot obyektini o’rganishga qaratilgan bo’ladi. Lekin har bir fandagi bilim obyektining o’ziga xosligi tadqiqotchilar oldiga tadqiq qilinayotgan obyektga oid to’liq va aniq ma’lumotlarga ega bo’lish talabini qo’yadi.

Zamonaviy “Etnologiya”da ilmiy tahlil uchun turli-tuman materiallar: tadqiqotlar natijasi va etnograf olimlarning turli dala yozuvlari, sayohatchilarning safarnomalari, kuzatuvlari, folklor namunalari va badiiy matnlar, etnosotsiologik va etnopsixologik materiallar, publitsistik matnlar, rasmiy hujjatlar, tarixiy va ijtimoiy-siyosiy adabiyotlardan foydalaniladi. Bulardan tashqari tadqiq etilayotgan etnos vakillari bilan bevosita muloqot jarayonida ularning turli holatlarga bildirgan ta’sirlari, bahs-munozaralar va suhbatlarda bildirgan fikr-mulohazalari va dalillarining mantiqliligi, tevarak - atrofdagi turli ko’rinishlarni izohlash yo’llari va shaxsiy xulq-atvorlarini kuzatuv natijalari ham muhim rol o’ynaydi. Shubhasiz, bunday ma’lumotlarni yig’ish tadqiqotchi uchun ma’lum metodlarni o’zlashtirishni talab qiladi. Bugungi kunda zamonaviy “Etnologiya”da o’ziga xos etnologik tadqiqot metodlari majmui shakllangan bo’lib, ularga dala tadqiqotlari, yozma manbalarni o’rganish, xalq og’zaki ijod namunalarni to’plash statistik materiallar (avvalo turli davrlarda bajarilgan aholini ro’yxatga olish materiallari)ni tahlil qilish kiradi.

Yozma manbalarni o’rganish “Etnologiya”ning eng muhim metodlaridan biri bo’lib, uning qimmati o’rganilayotgan xalq va uning madaniyati to’g’risida aniq va to’laqonli ma’lumotlar berishi bilan ajralib turadi. Yozma manbalar nafaqat

“Etnologiya” uchun balki, tarix fani uchun ham muhim ahamiyat kasb etadi. Yozma manbalar asosan insonning ijtimoiy faoliyati, aniqrog`i, kishilarning o`zaro munosabatlari natijasi o`laroq yaratilgan va o`sha davrdagi ijtimoiy-siyosiy vaziyatni, tarixiy voqealarni aks ettirgan manbalardir. Yozma manbalarga odatda ma`lum bir xalq vakillari hisoblangan mualliflar tomonidan o`zlarining yoki boshqa xalqlarning tarixi hamda madaniyati to`g`risida yozib qoldirilgan qo`lyozma asarlar, tarixiy manbalar kiradi. Shuningdek, yozma manbalarga oliy va mahalliy hukmdorlar mahkamasidan chiqqan rasmiy hujjatlar (yorliqlar, farmonlar, inoyatnomalar va b.), tarixiy, geokosmografik hamda biografik asarlar ham kiradi. Yozma manbalar doimiy ravishda bir necha avlod tadqiqotchilari uchun qiziqarli manba bo`lib xizmat qilgan.

Odatda biror bir xalqning ijtimoiy-iqtisodiy xususiyatlarini o`rganishda rasmiy hujjatlar, moliyaviy-hisobot daftarlari va yozishmalarning ahamiyati benihoyat kattadir. Rasmiy hujjatlar ijtimoiy-siyosiy hayotni ma`lum yuridik shaklda bevosita va ko`p hollarda aynan qayd etilganligi bilan ham qimmatlidir. Lekin ayni vaqtda bahzan ularning orasida, ayniqsa, rasmiy yozishmalarda soxtalari ham uchrab turishini unutmash lozim. Shuning uchun ham mazkur manbalardan foydalanilganda o`ziga xos diqqat-e`tibor va zo`r ehtiyotkorlik talab qilinadi. Hujjatlar ustida ish olib borilganda, aniqrog`i undan biror bir ijtimoiy-siyosiy jarayonni talqin etishda foydalanilganda bir hujjat bilan chegaralanmaslik, o`zaro o`xshash hujjatlarni o`zaro qiyosiy tahlil etib o`rganmoq zarur. Qolaversa, hozirgi kunda bunday tarixiy-madaniy yozuvlar etnologlar qiziqadigan yagona manba turi bo`lib hisoblanmaydi. Ayni kunda turli davrlardagi xalqlarning hayoti va madaniyatiga bag`ishlangan har xil yozma manbalar mavjud bo`lib, ularning ko`p qismi hozirgacha batafsil o`rganilmagan. Bunday yozma manbalar jumlasiga, sayyohlar va geograflarning safarlari to`g`risidagi xabarnomalari, o`tkazilgan turli-tuman ekspeditsiyalar hisobotlari, matroslar va askarlarning yozuvlari, elchilarning hisobotlari, savdogarlarning safarnomalari, oddiy xalq vakillarining davlat rahbarlariga yozgan maktublari va shu kabi bir qator yozma materiallar kiradi.

“Etnologiya” uchun xalqning tarixiy tafakkurini aks ettiruvchi *xalq og`zaki ijodi* nahmunalari ham muhim manba hisoblanadi. Xalq og`zaki ijodiyoti madaniyatning eng qadimgi sohalaridan bo`lib, uning ildizi insoniyatning eng qadimgi tarixiga borib taqaladi. Og`zaki adabiyotning ayrim nahmunalari qadimgi yunon tarixchilari va Tabariy, Mahsudiy, Abu Rayhon Beruniy, Ibn al-Asir kabi Sharqiy olimlarining asarlari orqali bizgacha yetib kelgan. Qayumars, Jamshid va Siyovush haqidagi afsonalar, To`maris va Shiroq haqidagi qissalar ham shular jumlasidandir. An`anaviy urug`-jamoaviy munosabatlar, xo`jalik munosabatlarini, umuman olganda, turkiy xalqlarga xos milliy-etnik qadriyatlarini tadqiq qilishda «Go`ro`g`li», «Alpomish» kabi dostonlar, shuningdek, xalq ertaklari, rivoyatlar, marosim qo`shiqlari, matal va topishmoqlarning o`rni benihoyat kattadir. Yozma adabiyotdan avval paydo bo`lgan bu xalq durdonalari turli ijtimoiy qatlam vakillari

hisoblangan kishilarning turmush tarzi, ma'naviy qiyofasi, urf-odatlar, ayniqsa, uzoq o'tmish davrlardagi ijtimoiy munosabatlar to'g'risida qimmatli ma'lumotlar beradi. Qolaversa, etnologik tadqiqotlar jarayonida o'tkazilgan tajriba qo'ni-qo'shni bo'lib yashagan xalqlarda ham ayrim hollarda tarixiy tafakkurning shakllanishi tubdan boshqa-boshqa bo'lishi mumkinligidan dalolat beradi. Ajdodlari ko'chmanchi yoki yarimko'chmanchilikda chorvachilik bilan shug'ullangan xalqlar hatto hozirgi kungacha o'zlarining ajdodlari shajarasini yaxshi bilishlari bilan birga ularning qaysi uruqqa va shu urug'ning qaysi shaxobchasiga mansubligi, ajdodlari qayerdan kelganligidan tortib ularning an'anaviy mashg'ulot turlarigacha biladilar. Bunday qimmatli manbalar ko'pincha og'zaki ijod orqali ajdodlardan avlodlarga o'tib saqlanib keladi. Xalq og'zaki ijodiga oid materiallar bugungi ulkan globallashuv va zamonaviy etnik jarayonlar ta'sirida jadal sur'atlar bilan yo'qolib bormoqda. Hatto yaqin kelajakda bunday manbalarning ayrimlari butkul yo'qolib ketish xavfi mavjud.

“Etnologiya”da tarix va etnomadaniyatni tadqiq qilishda **arxeologik materiallardan** ham keng foydalaniladi. Arxeologik moddiy (ashyoviy) manbalar deyilganda insoniyatning dastlabki ajdodlari yashagan makonlardan topilgan mehnat va urush qurollari, ular dafn etilgan joylar, keyingi taraqqiyot jarayonida qurilgan bino va inshootlar (qal'a va qasrlar, hammomlar va karvonsaroylar, hunarmandchilik ustaxonalari hamda suv inshootlari va shu kabilar)ning qoldiqlari, hamda uy-ro'zg'or va zeb-ziynat buyumlari tushuniladi. Yozma va og'zaki manbalarga qaraganda arxeologik moddiy ashyolar birmuncha ishonchliroq hisoblanadi. Ular yordamida ma'lum bir tarixiy voqeaning aniq vaqtini yoki moddiy madaniyat qurolining tarqalish davrini ko'rsatishda muhim ahamiyat kasb etadi. Bu metodning yuqori sifatli bugungi kunda arxeologik materiallarni zamonaviy shaklda o'rganish va baholash mezonlariga asoslanadi. Jumladan, hozirda arxeologik materiallarni o'rganishda statistik metodlardan keng tarzda qo'llanilmoqda. Shuningdek, oxirgi yillarda etnoarxeologiya kabi yo'nalish ham jadal rivojlanib bormoqda. Deskriptiv (tavsifiy) statistikani qo'llash arxeologik materiallar zahirasini to'laligicha ochishga ko'maklashsa, analitik statistika esa arxeologik materiallarning tipologiyasi va ilmiy gipotezalarni tekshirish imkonini beradi. O'z navbatida mazkur ma'lumotlarning tahlili va talqini hamda ilmiy qimmatini “Etnologiya”ga oid nazariyalar, g'oyalar, konsepsiyalar va madaniyat modellarini paydo bo'lishiga asos bo'lib xizmat qiladi.

Etnologik tadqiqotlardagi muhim metodlardan yana biri **qiyosiy tilshunoslik metodidir**. Bu uslubning mohiyati turli tillardagi ma'lum so'zlarni taqqoslashdan iboratdir. Bu o'z navbatida o'zaro yaqin qarindosh tillarning aloqalari chegarasi va ularning qarindoshlilik va bog'liqlik darajasini aniqlash imkonini beradi.

“Etnologiya”ning fan sifatida shakllanganiga garchi juda qisqa fursat o'tgan bo'lsada, o'tgan davr mobaynida juda ko'plab statistik materiallar yig'ildi. Ayniqsa,

yig`ilgan materiallar ichida eng muhimlaridan biri aholini ro`yxatga olishga oid turli yillardagi ma`lumotlar hisoblanadi. Mazkur materiallardan foydalanish jarayonida tadqiqotchi o`zini qiziqtirgan keng doiradagi savollarga javob topishi mumkin. Shuningdek, bunday materiallarning qimmati nafaqat ularning turli yillarda bajarilganligi bilan, balki ularning ma`lum bir tizimlashtirilgan tartibda amalga oshirilganligi bilan ham ahamiyatlidir. Aholini ro`yxatga olish bilan bog`liq hujjatlar ma`lum yo`nalishlarga oid savollar majmui va ularning javoblaridan iboratdir. Bunday turkum materiallar orasida ijtimoiy-demografik savollar majmui: jinsi, yoshi, ijtimoiy mavqei, ma`lumoti, kasbi, uy-joyi turi, mazkur hududda yashash vaqti va shu kabi savollar muhim ahamiyatga ega. Bunday ma`lumotlarni olish – tadqiqotchi uchun umumiy etnik manzarini o`rganishda va bir nechta aholi manzillari ro`yxati materiallarini taqqoslash orqali etnik jarayonlarning dinamikasini ko`rsatib berishida muhim ahamiyatga molik.

“Etnologiya”ning mustaqil fan tarzda shakllanishida bevosita xalqning hayotini o`rganish yoki etnologlar tili bilan aytganda **dala tadqiqotlari** muhim ahamiyat kasb etadi. Dala tadqiqotlari metodining shakllanishi mustamlaka xalqlar, ularning xo`jaligi, ijtimoiy tuzilmalari, ehtiqodi, urf-odatlarini to`g`risida kengroq ma`lumotlarga ega bo`lishga qiziqish tufayli shakllangan bo`lib, bu o`z navbatida o`sha davrdagi mustamlakachilik siyosati bilan chambarchas bog`liq bo`lgan. Chunki, mustamlakachilar o`z koloniyalarini va u yerlardagi aholini boshqarishlari uchun doimiy ravishda bunday ma`lumotlarga ehtiyoj sezganlar.

Dala tadqiqotlarining metodi tadqiqotchiga o`rganilayotgan etnik muhitda uzoq muddat bo`lishlikni va bevosita o`sha muhitga ko`nikishlikni talab qiladi. Shu o`rinda ta`kidlash joizki, tadqiqotchi uchun odatda mavjud tadqiqot obyektida statsionar ishlash muddati bir etnik yildan kam bo`lmasligi kerak. Etnolog-tadqiqotchi uchun dastlabki 2-3 oy tanishish va yangi muhitga moslashish davri hisoblanadi. Shundan keyin u etnik jamoaning yoki uning bir qismi hayotini yil mobaynida kuzatadi.

Dala tadqiqotlarining qonuniyligi va samarali bo`lishligi tadqiqotchi tomonidan o`rganilayotgan etnos orasida uzoq muddat yashashni tahlil qiladi. Bunga biz amerikalik olim A.Morgan va rus etnografi Mikluxa Maklaylarning tadqiqotlarini yorqin misol tarzda keltirishimiz mumkin. Morgan Amerikadagi hindularning irokez qabilasi orasida uzoq muddat yashagan bo`lsa, Mikluxa Maklay Yangi Gvineya papuaslarini orasida yashab juda boy etnografik materiallar yiqqan olim hisoblanadi. Statsionar tarzda dala tadqiqotlari metodlarining o`ziga xos yutuqi shundaki, etnologlar xalq kundalik turmush tarzining bevosita ishtirokchisi bo`ladi. Hozirgi kunda “Etnologiya”da mazkur metodning mavsumiy yoki shoshilinch tarzda o`tkaziladigan metodlaridan foydalaniladi. Bu metodda tadqiqotchi ma`lum bir tarixiy-etnografik hududda yashovchi aholini oldindan belgilangan reja asosida o`rganadi. Bu metod tadqiqotchi uchun qulay bo`lgan davrda o`tkaziladi. Lekin

bunday tarzda tadqiqotlar olib borish etnosning hamma mavsumdagi hayotini o'rganish imkonini bermaydi.

Dala tadqiqotlari metodlari etnolog uchun moddiy va ma'naviy madaniyat to'g'risida ham ma'lumotlar olish imkonini beradi. Foto suratlar, chizmalar, sxemalarda moddiy, ma'naviyat obyektlari: etnosning mehnat qurollari, uy-joylari, uy-ro'zg'or anjomlari, kiyim-kechaklari va shu kabi moddiy madaniyat namunalari aks etadi. Zamonaviy texnika vositasida (raqamli videokamera va raqamli fotoapparat, audio yozuvlar) va an'anaviy dala yozuvlarida xalq ma'naviy hayotining obyektlari va ko'rinishlari (an'analar, marosimlar, urf-odatlar, folklor qo'shiqlar va shu kabilar) aks etadi. Bahzida dala tadqiqotlari jarayonida ayrim moddiy va ma'naviy madaniyat namunalari muzeylar kolleksiyasi uchun yig'iladi.

Tarixiy manbalarning umumiy tavsifi. Tarixiy manba-deganda biz o'tmishdan qolgan hamda jamiyat hayotining ayrim bosqichi yoki tomonlarini o'zida mujassamlashtirgan moddiy va ma'naviy yodgorliklarni tushunamiz. Tarixiy manbalar qatoriga qadimgi odamlarning manzilgoxlari, qadimgi shaharlar, qal'alar va ularning harobalari, sug'orish inshootlari qoldiqlari, ajdodlarimizning mehnat qurollari, uy-ro'zg'or buyumlari, zeb-ziynatlar, tangalar, qoyatosh suratlari, petrogliflar, yozma hujjatlar va boshqalar kiradi.

Tarixiy manbalar insonlarning ijtimoiy faoliyati davomida yaratiladi va o'tish hodisalarini o'zida aks ettiradi. Tarixiy manbalarning mavjudligi tarix fani rivojlanishining asosiy shartidir. Tarixiy manbalarsiz tarixni o'rganish mumkin emas.

Hozirgi zamon tarix fanida tarixiy manbalarni shartli ravishda quyidagi 7 asosiy guruhga bo'linadi.

1. **ASHYOVIIY MANBALAR.** Ashyoviy manbalarga qadimgi odamlarning manzilgoxlari, binolar, turli inshootlar, mehnat qurollari va turli buyumlar kiradi. Ashyoviy manbalarni qidirib topish va o'rganish bilan asosan arxeologiya fani shug'ullanadi.

2. **ETNOGRAFIK MANBALAR.** Xalqlarning kelib chiqishi, turmush tarzi, ma'naviy hayotini, sodir bo'lgan va bo'layotgan etnik jarayonlarni o'zida aks ettirgan materiallar etnografik manbalar guruhiga kiradi. Bu manbalarni ko'makchi tarix fanlari - "Etnologiya" fani o'rganadi. Etnografik manbalar ayrim hollarda uzoq o'tmishini qayta tiklashda g'oyat muhim rol o'ynaydi. Masalan, XIX asrda amerikalik etnograf olim L. Morgan Shimoliy Amerikada yashagan hindularning irokezlar qabilasi hayotini o'rganib, o'zining "Qadimgi jamiyat" nomli asarini yozdi. Uning bu asarini insoniyat tarixining ilk davri - ibtidoiy jamiyat tarixini tadqiq etishda yaqindan yordam berdi. Hozirgi kunda turli o'zbek urug'lariga mansub bo'lgan aholi guruhlarining jamlovi. Ularning etnik xususiyatlarini o'rganish tariximizning etnik sahifalarini yoritishda muhim ahamiyat kasb etadi.

3. **FOL`KLOR MANBALAR.** Xalq uzoq asrlar davomida o`zi ortirgan tarixiy bilimlarni og`zaki ijod orqali avloddan-avlodga etkazib keldi. Turli rivoyatlar, asotirlar, xalq dostonlari va maqollarda tarixning u yoki bu tomonlari o`z aksini topdi. Taniqli rus tarixchisi B. D. Grekov yozganidek, rivoyat va asotirlar - "bu xalqning o`zi so`zlab bergan tarixidir". O`rta Osiyo eng qadimgi xalqlarining ogzaki ijodiyoti namunalari bizgacha "Avesto" kitobi orqali, shuningdek antik tarixchilar hamda Tabariy, Narshaxiy, Beruniy va boshqalar asarlari orqali etib keldi. O`rta Osiyoda istiqomat qilgan qadimgi qabila va elatlarning rivoyatu asotirlarlari ularning turmush tarzi va ma`naviy dunyosi haqida ma`lumot beradi. Qadimgi ajdodlarimizning ajnabiy bosqinchilarga qarshi olib borgan kurashlari to`grisida hikoya qiladi. Bu rivoyat va ertaklarda malika To`maris, cho`pon Shiroq, bahodirlar Rustam va Siyovushlar obrazini yaratdi. Ularning Vatan ozodligi yo`lidagi fidokorona kurashlarini tarannum etdi. Xalq afsonalari Abulqosim Firdavsiyning mashhur "Shohnoma" asarining syujetini tashkil etdi.

O`rta asrlarda o`zbek xalqi ijod qilgan epik dostonlar, ertaklar va qo`shiqlar, maqol va topishmoqlar xalq tarixini, uning ruhiyati va ma`naviyati tadqiq etishda muhim ahamiyatga egadir. Lekin shuni ham ta`kidlab o`tish lozimki, folklor manbalari aniq tarixiy manba sifatida qabul qilinishi mumkin emas. Buning asosiy sababi shuki, rivoyatlarda ko`p xronologik chalkashliklar mavjud hamda tarixiy shaxslarning faoliyat ko`rsatgan davri o`zgarib turadi. Folklor shunday janrki, unda so`zlovchi voqealar syujetini o`zi hohlagan tarzda o`zgartirishi mumkin. Shuning uchun folklor materiallaridan faqat qo`shimcha tarixiy manba sifatida foydalanish maqsadga muvofiqdir.

4. **LINGVISTIK MANBA.** O`zbek tili va boshqa tillarning leksik tarkibida mavjud bo`lgan va hozir ham mavjud atamalar va toponimlar (joy nomlari)ni tadqiq etish jarayonida qimmatli tarixiy materiallar qo`lga kiritilishi mumkin. Atamalar va topilmalarning kelib chiqishi va mazmunini aniqlash bilan lingvistika (tilshunoslik) fani shug`ullanadi. Bunday ma`lumotlar lingvistik manbalar deb ataladi. Masalan, "Buxoro" toponimi sanskrit tilidagi "vihara" so`zining o`zgargan varianti bo`lib, "ibodatgoh" degan ma`noni bildirilishi aniqlangan. Qadimda Buxoro shahrida buddaviylarning ibodatxonasi mavjud bo`lganligi sababli keyinchalik bu so`z mazkur shaharga nisbatan ishlatila boshlagan. Shunga o`xshab "vag`nze", "dax'yu", "suyurg`ol", "tanxo" singari yuzlab atamalarning kelib chiqishini o`rganish qiziqarli tarixiy ma`lumotlar beradi.

5. **FOTOKINOHUJJATLAR.** Fotograf hamda kino san`ati paydo bo`lgandan so`ng tarixiy manbalarning yangi bir guruhi vujudga keldi. Bunday manbalar ftohujjatlar deb ataladi. Toshkentdagi O`zbekiston Respublikasi Markaziy kinofotofonohujjatlar Davlat arxivida XIX asrning oxiridan hozirgi kunga qadar bo`lgan muddatda o`lkamizda sodir bo`lgan voqealarni aks ettiruvchi boy ftohujjatlar kolleksiyasi saqlanadi. Kinohujjatlar esa asosan Oktyabr'

to'ntarishidan keyingi davrni aks ettiradi. Fotokinohujjatlarning muhim tomoni shundan iboratki, ular tariximizning turli lahzalarini jonli tarzda gavdalantiradi. Hujjatlarning bu guruhini o'rganish va ulardan foydalanish bizning tarixiy tasavvurimizni yana kengaytiradi va chuqurlashtiradi.

6. **FONOHUJJATLAR.** Fonohujjatlar deganda biz grammafona plastinkalari hamda magnit tasmalarga yozib olingan nutqlar, suhbatlar, adabiyot va san'at asarlarini tushunamiz. O'zbekiston Markaziy kinofotofonohujjatlar Davlat arxivida qator shunday hujjatlar saqlanmoqda. SSSR va O'zbekiston SSR davlat va jamoat arboblari, fan adabiyot va san'at namoyondalari, ishlab chiqarish ijodkorlarining nutq va intervyulari, eski bolsheviklar, grajdanlar urushi va ikkinchi jahon urushi faxriylarining esdaliklari alohida o'rin tutadi. Lekin bu hujjatlarning ko'pchiligi o'sha davrda hukmron bo'lgan kommunistik mafkura ruhi bilan yo'g'irilganligini ta'kidlab o'tish zarur. Arxivda shoir va yozuvchilarning o'z asarlaridan o'qigan parchalari matni, san'at ustalarining kontsertlari ham yozib olingan. Fonohujjatlar ham tarixning jonli manzaralarini yaratishga, adabiyot va san'at tarixini teran o'rganishda muhim o'rin tutadi.

7. **YOZMA MANBALAR.** Yozma manbalar tarixiy manbalarning muhim va asosiy qismi hisoblanadi. O'rta Osiyoda miloddan avvalgi 1 mingyillikda dastlab oromiy yozuvlari, so'ngra asoslangan so'g'd, xorazm va baqtriya yozuvlari tarqaldi. Keyinchalik bu mintaqada yunon, kushon, turk va arab yozuvlari yoyildi. Qadimgi Fors, So'g'd, Xorazm, Qadimgi turk, fors-tojik, eski o'zbek, rus va boshqa tillarda bitilgan yozma manbalar ko'p asrlik tariximizni o'rganishda ulkan rol o'ynaydi. Yozma manbalar q'oyalarga, taxta va matolarga, pergament qog'ozlarga yozilgan bitiklardan iborat. Yozma manbalar davrlar bo'yicha nihoyatda notekis bo'lingandir. Eng qadimgi davrlar bo'yicha yozma manbalar nihoyatda oz bo'lib, keyingi asrlarga oid manbalar esa tobora ko'payib boradi. Yozma manbalarning katta qismi son-sanoqsiz jangu jadallar va tabiiy ofatlar natijasida nobud bo'ldi.

Bizgacha etib kelgan tarixiy manbalarning asosiy qismi milodiy X-XX asrlarga mansubdir. XIX asrning oxiri - XX asrning boshlaridan yozma manbalarning miqdori keskin oshib bordi. Hozirgi kunga kelib yozma hujjatlar shu darajada ko'payib kyetdiki, ularni unifikatsiya qilish, axborotni kodlashtirish, hujjatlarni saralash va saqlash yo'llarini takomillashtirish extiyoji tug'ildi.

Tarixiy manbalarni 7 ta guruhga bo'lish shartli xarakterga egadir. Masalan, etnografik, folklor va lingvistik manbalar yozma shaklda yoki fotohujjat shaklida bo'lishi mumkin. Bundan tashqari, yuqorida ko'rsatib o'tilgan tarixiy manbalar guruhi o'z navbatida yana kichikroq guruhlarga bo'linishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Karimov I.A. «Istiqlol va ma`naviyat» .T.: O`zbekiston. 1994 y.
2. Karimov I.A. «O`zbekiston XXI asrga intilmoqda». -T.: Ma`naviyat. 1998 y.
3. Karimov I.A. «Ma`naviy yuksalish yo`lida». -T.: Ma`naviyat, 1998 y.
4. Karimov I.A. “Yuksak ma`naviyat – yengilmas kuch”. -T.: Ma`naviyat, 2008 y.
5. Abdullaev M. Abdullaev A. «Ma`naviyat va madaniyat tarixi». Farg’ona. 1998 y.
6. Imomnazarov M. “Milliy ma`naviyatimizning takomil bosqichlari”. T. 1996 y.
7. Ashirov A. Atadjanov Sh. «Etnologiya». T. 2007 y.
8. Ashirov A. «O`zbek xalqining qadimiy e`tiqod va marosimlari». T. 2007 y.
9. Abdullaev M. “Madaniyatshunoslik”. Farg’ona. 1998 y.
10. Murodov. M. Qorabaev U. Rustamova R . “Etnomadaniyat”.. T.: Adolat. 2003 y.
11. Shoniyozov K. “O`zbek xalqining shakllanish jarayoni”. T.: Sharqiy. 2001y.